

Да пытання вывучэння моўных асаблівасцей беларускіх загадак

К. Л. ХАЗАНАВА

Загадка – гэта жанр народна-паэтычнай творчасці, які з’яўляецца вобразна-паэтычным апісаннем пэўнага прадмета ці з’явы, што выпрабоўвае кемлівасць адгадвальніка. Звычайна загадкі разам з прыказкамі і прымаўкамі адносяць да “малых жанраў фальклору” [1, с.4].

Сапраўды, як прыказкі і прымаўкі, загадкі захоўваюць маральна ўзвжаны, мудры погляд на жыццё як на сістэму адносін чалавека да свету прыроды, да грамадства, да роду, сям’і, Радзімы.

Гэтыя невялічкія мастацкія творы – своеасаблівае спадчына, што мы атрымалі ад продкаў, якія жылі стагоддзі (а можа, і тысячагоддзі) таму назад. Такая спадчына асабліва каштоўная, яна з’яўляецца матэрыялізаванай у сціслым і зіхоткім слове народнай душой, філасофіяй жыцця, абгрунтаваннем сэнсу асабістага і грамадскага існавання, “духоўнай харты-яй народа, яго пашпарта на нацыянальную тоеснасць і несмяротнасць у свеце” [2, с. 9].

Але загадкі маюць і істотныя адрозненні ад сваіх “калег” па жанравай класіфікацыі вуснай народнай творчасці. Загадкі ў большай меры арыентаваны на слухача. І не проста на ўспрыняцце і дасягненне пэўнай рэакцыі, а на атрыманне хуткага, непасрэднага адказу.

Загадка патрабуе дапытлівага чалавека ў якасці атрымальніка інфармацыі і адгадвальніка. Яна прымушае думаць, узгадваць, параўноўваць, будаваць лагічныя ланцужкі і па нейкіх падказках-указальніках “выводзіць” на правільны адпаведны адказ.

Загадкі кранаюць слухачоў сваёй змястоўнасцю, ёмістасцю сэнсу пры невялікай колькасці слоў. Іншы раз загадка можа складацца з усяго некалькіх слоў, у якіх, дзякуючы згушчанасці думкі і лагічнасці іх спалучэння, трапна выяўляецца самае сутнаснае ў рэаліі, схаванай у загадцы.

Магчыма, загадкі яшчэ таму асабліва кранаюць і здзіўляюць, што спалучаюць у сабе разумнасць, якая ўспрымаецца галавой, розумам, і фантазлінасць, якую чуйна ўлоўлівае адкрытае сэрца, уяўленне. Мы як слухачы загадкі “прабіраемся” скрозь скандэнсаванасць думкі, здзіўляемся зграбнасці формы, ухваляем лаканізм, “паглыбляемся” ў падтэкставае багацце і ... адкрываем таямніцу-адгадку, радуемся ад усведамлення самога сябе асобай разумнай.

Загадкі ажыўляюць, расфарбоўваюць і ўпрыгожваюць жыццё, ператвараюць гаворку ў зносіны асоб і характараў з імкненнем да самавызначэння кожнага. У загадках адлюстроўваюцца мары народа аб росквіце чалавечай асобы, аб шчасці, аб той з’яве, якую многа пазней, ужо ў канцы ХХ ст., сталі называць усебаковым гарманічным развіццём чалавека.

Менавіта таму загадкі, відаць, на ўсім працягу свайго існавання звязваюцца ва ўяўленні з дзецьмі, моладдзю. У першую чаргу загадкі ўспрымаюцца як жанр дзіцячай літаратуры. Яшчэ са старажытнасці загадкі загадваюцца часцей вечарамі і пераважна старэйшымі людзьмі моладзі. Такім чынам у форме пытанняў і іншасказанняў, займальна і цікава перадаваўся вопыт і веды пакаленняў. Загадка была і ёсць надзейным сродкам эстэтычна-паэтычнага выхавання і развіцця асобы. Бо вядома, што займальнасць, зацікаўленасць і пастаноўка праблемы пры тлумачэнні новага матэрыялу – прадуктыўныя метады выхавання і навучання. А гэтыя якасці якраз цудоўна спалучаюцца ў загадках.

Праз загадкі дзеці пачынаюць глыбей пазнаваць і асэнсоўваць свет, даведваюцца пра новыя для іх прыкметы прадметаў, уласцівасці акаляючай іх аб’ектыўнай рэчаіснасці.

Цікаўнасць дзіцяці да загадак развівае мысленне малой асобы, бо загадкі вучаць думаць, меркаваць, здагадвацца. Але разам з тым, дзякуючы загадкам, успрыманне і першапа-

чатковае вывучэнне навакольнага асяроддзя адбываецца вельмі і вельмі маляўніча, вобразна. Дзіця вучыцца думаць вобразна, паэтычна, паступова і асцярожна ўваходзячы ў шматфарбны свет паэтычнай вобразнасці. Прыгадваюцца словы расійскага фалькларыста У.П.Анікіна аб тым, што загадкі, як ні адзін з фальклорных жанраў, ставіць сваёй “спецыяльнай мэтай развіваць у чалавека паэтычны погляд на рэчаіснасць” [3, с.55].

Першачарговая прызначанасць загадак дзецям, відаць, у нейкай ступені паўплывала на тое, што вывучэнне загадак, у прыватнасці беларускіх, адбывалася не вельмі актыўна. Лічачы загадкі дзіцячымі забаўкамі, даследчыкі часцей звярталіся да аналізу іншых жанраў фальклору (песень, замоў, казак і г. д.).

Можна назваць нешматлікія працы, дзе даецца навуковы тэарэтычна-асэнсаваны аналіз беларускіх загадак. Грунтоўнасцю навуковага даследавання адзначаюцца манаграфіі Н.С.Гілевіча [4] і К.П.Кабашнікава [1]. Заслугоўваюць увагі і артыкулы, прысвечаныя даследаванню загадак [5, с.1-12; 6, с.71-74; 7; 8, с.85-91].

Мова беларускіх загадак ва ўказаных работах амаль не закранаецца. На жаль, моўныя асаблівасці беларускіх загадак наогул не падпадалі пад увагу навукоўцаў і яшчэ чакаюць свайго спецыяльнага даследавання.

Адным з найцікавейшых пытанняў даследавання моўных рыс з’яўляецца сінтаксічны лад беларускіх загадак.

У мове думкі, волевыяўленні, пачуцці фарміруюцца, выражаюцца і паведамляюцца праз розныя сінтаксічныя канструкцыі. Па сваёй сінтаксічнай будове загадкі з’яўляюцца звычайнымі моўнымі адзінкамі, і класіфікацыю іх мэтазгодна рабіць паводле традыцыйнага сінтаксічнага падзелу.

У традыцыйным мовазнаўстве сінтаксіс заўсёды пачынаюць даследаваць са словазлучэння. Загадкі са структурай словазлучэння выявіць немагчыма. Гэта можна растлумачыць як лінгвістычнымі, так пазалінгвістычнымі прычынамі.

Калі зірнуць у гісторыю мовы, то ўбачым, што словазлучэнне ўзнікае пры пабудове сказа і вычляняецца са сказа. Яшчэ А.А.Шахматаў паказваў вылучэнне словазлучэння са сказа “шляхам расчленення сказаў, заснаванага на ўзаемным іх супастаўленні і ўплыве” [9, с.423]. Такім чынам, сказ быў у гістарычным развіцці мовы ранейшым за словазлучэнне, і таму можна казаць аб першаснасці сказа ў адносінах да словазлучэння.

Пазамоўнай прычынай адсутнасці загадак са структурай словазлучэння і большасці загадак са структурай сказа з’яўляецца неабходнасць перадаць пэўную інфармацыю. Паведамленне ў загадках павінна быць закончаным, валодаць прэдыкатыўнасцю і мадальнасцю. Каб дасягнуць асноўнай мэты загадак – трапна, вобразна, “іншасказальна зашыфраваць”, “схаваць” нейкую рэалію, – слоўная канструкцыя павінна перадаць пэўную (дастаткова вялікую) колькасць інфармацыі, а таксама ў большасці выпадкаў выразіць адносіны да яе. Усяго гэтага многа лягчэй і прасцей дасягнуць у сказах.

Не заўсёды лёгка вызначыць, да якой структурнай разнавіднасці адносіцца загадкавы выраз. Часта адрозніць словазлучэнне ад простага аднастаўнага сказа складана. Напрыклад, у загадках *Поўна поле ментузоў* (каменне) [10, с.31], *Поўна каморка клубочкаў* (мак, макаўка) [10, с.107] наяўная структура складанага назоўнікавага словазлучэння з асноўным семантыка-сінтаксічным значэннем азначэння і сувяззю дапасавання. Але інтанацыя паведамлення і прэдыкатыўнасць ператварае выраз у аднастаўны намінацыўны сказ з дапасаваным азначэннем, выражаным кароткім прыметнікам.

Загадкі са структурай сказа вельмі разнастайныя па сваіх фармальна-граматычных асаблівасцях. Велізарная колькасць загадак-сказаў і багацце іх структурна-граматычнай арганізацыі даюць падставы іх падзелу па розных крытэрыях.

Паводле мэты паведамлення і інтанацыйнага афармлення загадкі са структурай сказа падзяляюцца на апавядальныя і пыталыя. У сінтаксічных даследаваннях тут жа звычайна выдзяляюцца яшчэ пабуджальныя сказы, якія перадаюць волевыяўленне, пабуджэнне да дзеяння і могуць выражаць загад, просьбу, заклік, запрашэнне, параду, забарону, пратэст, дазвол, і клічныя сказы, у якіх выражэнне асноўнага зместу суправаджаецца моцным

пачуццём прамоўцы. Такія семантычныя і канататыўныя значэнні не з'яўляюцца характэрнымі і ўласцівымі загадкам. Таму сярод загадак пабуджальных і клічных сказаў няма.

Большасць загадак са структурай сказа з'яўляецца апавядальнымі: *Стайць певень на таку ў чырвоным каўпаку* (мак у час цвіцення) [10, с.105]; *Лата на лаце, а шва не знаці* (гусь) [10, с.159]; *Шапачка маленькая, камізэлочка няцканая, кафтанік рабенькі, ды ходзіць босенькі* (верабей) [10, с.168].

Пытальных загадак значна менш. Але гэта група таксама наяўная ў беларускім фальклору: *Што гарыць без агню?* (зара) [10, с.381]; *Што без слёз плача?* (скрыпка) [10, с.384]; *Чаго і з сцяны не вырубіш?* (цень) [10, с.384].

У залежнасці ад структуры загадкі-сказы падзяляюцца на простыя і складаныя. Загадкі са структурай простага сказа маюць адну прэдыкатыўную аснову: *Міжа дубу, міжа елі карова вісіць* (цэп) [10, с.208]; *Дзіравае радно ўсё поле збегала* (барана) [10, с.200]; *Пад зямлёю два галубочки лётаюць* (лемяшы) [10, с.197].

У загадках са структурай складанага сказа змяшчаюцца дзве (а часта і болей) прэдыкатыўныя часткі, што нагадваюць сабой адзінае сэнсавое граматычнае і інтанацыйнае цэлае: *Я сяку лес, лес вяне, а на тым месцы гара устане* (сенакос) [10, с.190]; *Увесь мір распаясан, адзін стараста падпаясан* (сноп) [10, с.191]; *Многа ўзораў на карціне, а як уто дзьмухне – усё знікне, усё міне* (шкло ў акне зімой) [10, с.276].

Паводле адносін зместу да аб'ектыўнай рэчаіснасці сказы падзяляюцца на сцвярджальныя і адмоўныя. У сцвярджальных загадках сцвярджаецца сувязь паміж прадметам маўлення і яго прыкметай: *На стразе валасамі трасе* (дым) [10, с.261]; *Шах, мах – пад загнёт спаць* (венік) [10, с.298]; *У жываце – баня, у носе – рэштата, на галаве – пупок, адна рука, і тая – на спіне* (чайнік) [10, с.299].

Асноўным нападзеннем адмоўных сказаў з'яўляецца адмаўленне сувязей паміж прадметам маўлення і яго прыкметай. Адрозніваюць агульнаадмоўныя і прыватнаадмоўныя сказы [9, с.121]. Сярод загадак са структурай сказа агульнаадмоўных сказаў, што выражаюць поўнае адмаўленне, граматычна выражанае ўжываннем часціцы *не* перад выказнікам, няма. Гэта тлумачыцца агульнай сэнсавай напоўненасцю загадак, немагчымасцю поўнага адмоўнага рэаліі ў загадках.

Сустракаецца шмат загадак з асноўным граматычным сродкам выражэння адмоўна – часціцай *не*: *Маленькае, кругленькае, а калом не падважыш* (яйцо) [10, с.153]; *Два браты адзін на аднаго глядзяць, а разам не сьйдуцца* (падлога і столь) [10, с.248]; *Побач стаяць, на вуліцу глядзяць, а сябе ніколі не бачаць* (вокны) [10, с.271]. Як відаць з прыкладаў, у загадках адмоўная часціца *не* ў большасці выпадкаў ужываецца пры супрацьпастаўленні. Загадкі такога тыпу можна лічыць прыватнаадмоўнымі сказамі, бо яны выражаюць частковае адмаўленне, якому супрацьпастаўляецца нешта сцвярджальнае. У агульным плане гэта звязана з семантыкай загадак і абумоўлена іх жыццясцвярджальным сэнсам і пазітыўна-станоўчай накіраванасцю.

Такім чынам, узгаданыя толькі асобныя моўныя адметнасці беларускіх загадак пацвярджаюць неабходнасць падрабязнага лінгвістычнага даследавання гэтага фальклорнага жанру, бо мова – першы, асноўны сродак, пры пасрэдніцтве якога выяўляецца змест, вобраз, ідэя. Дзівосная паэзія беларускіх загадак нараджаецца перш за ўсё ў іх мове. Акрамя таго, цікавы для нас малы жанр беларускага фальклору – наша спадчыннае багацце ад дзядоў і прадзедаў – дазваляе заўважыць, што навуковы разгляд моўных адметнасцей беларускіх загадак неабходны, бо загадкі ўтрымліваюць у сабе некаторыя рысы мовы нашых продкаў, тыя моўныя факты, якія ў літаратурнай мове ці ў мове іншых фальклорных жанраў маглі змяніцца і не захаваліся, а ў мове загадак засталіся.

Abstract. The paper is dedicated to the study of Belarusian riddles. The subject of the study is their syntactic system. The riddles are divided into narrative and interrogative, into the riddles with the structure of a simple sentence and the riddles with the structure of a complex sentence, into affirmative and negative. The necessity of the detailed linguistic study of Belarusian riddles is also shown.

Літаратура

1. Кабашнікаў, К.П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксце / К.П.Кабашнікаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 188 с.
2. Калеснік, У. Руплівец у матачніках роднага слова / У.Калеснік // Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф.Янкоўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С. 3-14.
3. Анікин, В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В.П.Анікин. – М.: Художественная литература, 1957. – 231 с.
4. Гілёвіч, Н.С. Паэтыка беларускіх загадак / Н.С.Гілёвіч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
5. Ахрыменка, П.П. Беларускія загадкі, прыказкі, прымаўкі / П.П.Ахрыменка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1961. – 201 с.
6. Кабашнікаў, К.П. Нарысы па беларускім фальклору / К.П.Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1963. – 181 с.
7. Гурскі, А. Беларускія народныя загадкі / А.Гурскі // Загадкі [Тэкст] / склад. М.Я.Грынблат, А.І.Гурскі. Рэд. А.С.Фядосік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.
8. Ахрыменка, П.П. Беларускія загадкі / П.П.Ахрыменка. // Беларуская вуснапаэтычная творчасць. – Мінск: Вышэйшая школа, 1966. – С. 85-91.
9. Беларуская граматыка: у 2 ч. Ч.2. Сінтаксіс / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.
10. Загадкі [Тэкст] / склад. М.Я.Грынблат, А.І.Гурскі. Рэд. А.С.Фядосік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.

Гомельскі дзяржаўны
універсітэт ім. Ф. Скорины

Поступило 9.03.09